

El vessant mediterrani dels Pirineus com a paisatge cultural

Per JEAN PIERRE LACOMBE-MASSOT i
MARIA TERESA GENÍS ARMADÀ

INTRODUCCIÓ

L'organització de la vida en el territori del vessant mediterrani dels Pirineus ha forjat, al llarg de la història, un paisatge condicionat en gran part per l'accés al mar i la presència d'una via de pas transeuropea en l'eix nord-sud. Aquesta confluència forma part de la identitat d'aquest lloc, tant avui com ahir.

És aquí, en tant que línia de pas, d'acollida, de frontera i de caràcter mediterrani, que el nostre territori demostra les seves particularitats culturals, i crea un espai excepcional i coherent en la seva manera de ser.

A cada instant, aquest paisatge cultural s'imposa i recull la història del vessant mediterrani dels Pirineus, ja que ha sabut conservar l'herència de totes les etapes de la seva evolució des de fa 6.000 anys. Avui en dia, aquests elements cohabituen, participen en la vida diària, i són revestits i reinventats constantment. Les vies romanes Domítia i Augusta freqüen amb l'autopista i, a Portvendres, les ruïnes romanes s'oculden sota els bucs dels vaixells de càrrega. De la mateixa manera, els dòlmens són indicadors espacials per a tots aquells que freqüenten la muntanya.

Per adonar-se d'aquesta identitat forjada des de l'antigor, hem de fer referència a cinc eixos de lectura del paisatge natural del vessant mediterrani dels Pirineus:

- Un paisatge alimentat per la cultura i els contactes amb els pobles de la Mediterrània.
- Una via de pas intercontinental en un llindar singular.
- Una zona fronterera amb una estratificació de 2.500 anys de fortificacions.
- Un espai cultural viu i en evolució, en el qual les tradicions romanen vives.
- Un espai que revoluciona la pintura mundial del segle XX.

UN EXEMPLE EXCEPCIONAL DE L'INTERCANVI D'INFLUÈNCIES CULTURALS ENTRE ORIENT I OCCIDENT

El vessant mediterrani dels Pirineus mira al mar i aquesta “mediterraneïtat” és la llavor essencial d'un paisatge que s'ofereix als visitants. Ens revela la naturalesa dels contactes amb els pobles de la Mediterrània.

Aquest territori, extrem occidental de la plataforma mediterrània, és el *finis maris*, així com altres territoris són anomenats *finis terrae*. És així un exemple excepcional d'intercanvi d'influències culturals entre Orient i Occident. A partir del neolític és per mar, i d'Orient, que arribaren, fa més de sis mil·lennis, les influències “generadores” de la “revolució” neolítica. La Mediterrània, llaç d'unió entre Orient i Occident, ha estat sempre una via de comunicació principal per als diferents pobles que la voregen. En efecte, el cabotatge, una de les primeres formes de navegació, és practicat pels pobles de la Mediterrània. El vessant mediterrani dels Pirineus, on el territori neix de la trobada entre el mar i la muntanya, posseeix una costa rocallosa que ofereix refugi als vaixells que han d'afrontar el pas dels diferents caps.

Emporion i Rhode les colònies gregues més occidentals de la Mediterrània

Al nord de l'Escala, a la riba del mar, el que abans fou un port natural, protegit per l'illot on avui es troba el poble de Sant Martí d'Empúries, fou



*Empúries.
Foto Puig.*

elegit pels primers colons grecs per edificar la ciutat antiga d'*Emporion* (Empúries). Aquests vestigis constitueixen un conjunt arqueològic excepcional, que s'estén sobre més de 40 hectàrees.

A l'altra banda del golf de Roses, a uns 20 km davant d'*Emporion*, es troba la colònia grega de *Rhode* (Roses). Roses, port important protegit dels vents de l'est i de la tramuntana, és un lloc privilegiat d'espera abans de creuar el cap de Creus, o de relaxació després d'haver-lo creuat. Aquest cap és, juntament amb l'estret de Bonifacio, el punt més perillós de les rutes marítimes de la Mediterrània occidental. Un corrent procedent del Roine conduïa els vaixells, de manera natural, cap al cap de Creus, i des d'allà podien dirigir-se a les Balears o al nord d'Àfrica. Una altra ruta permetia arribar a Itàlia per l'estret de Bonifacio.

De *Cauliberis* a *Portus Veneris*

Al nord, sobre la costa rocosa de l'Albera, les cales ben protegides de Cotlliure i Portvendres són abrics naturals utilitzats des de l'antiguitat. A Cotlliure, els descobriments arqueològics deixen entreveure una ocupació que s'hauria iniciat al segle IV aC. L'antiga *Cauliberis* hauria estat el port del gran *oppidum* veí d'*Illiberis* (Elna).

Els romans havien fet de *Portus Veneris* (Portvendres) un lloc d'escala privilegiat. Hi erigiren un temple dedicat a Venus. Aquest port és conegut principalment pels seus vestigis antics. Les restes de les naus aporten el testimoni d'una activitat marítima i mercantil que es remunta força enrere en el temps. Les restes descobertes a Portvendres són representatives del paper desenvolupat per la ciutat al llarg de la història. Així, víctimes del mar o del darrer conflicte mundial, moltes d'aquestes restes reposen a la badia del port. Les més antigues són les naus comercials romanes. Moltes van ser descobertes a peu de la fortificació de Biarra, situada a l'avantport i exposada a la tramuntana i a les tempestes de l'est. Els naufragis contemporanis (anys 1930-40) i les restes comptabilitzades i excavadades testimonien el caràcter perillós per a la navegació a vela d'aquest costa rocosa.

La ciutat és coneguda per la seva plaça Reial. Creada al segle XVIII, la plaça, amb els edificis que la componen i l'obelisc erigit al mig, és obra de l'arquitecte Charles de Wailly. Aquesta plaça única es va construir per celebrar les majors gestes del rei de França Lluís XVI. Un globus terraquí que sobresurt d'una flor de lis corona l'obelisc, la base del qual presenta quatre baixos relleus que evoquen l'abolició de la servitud, la rellevant marina, la independència d'Amèrica i la llibertat de comerç. Aquests treballs signifiquen l'inici d'una veritable transformació del que no havia estat fins a aquell moment més que una zona d'ancoratge oberta en port. Haurem d'esperar al segle XIX per assistir a l'inici dels grans treballs de reforma, que comencen el 1836 amb la creació de l'embarcador, de tres varadors de carenatge, una leproseria, magatzems i amb la construcció

d'una nova dàrsena de 300 metres de llarg per 145 d'ample i 9 de profunditat. Les runes procedents d'aquests treballs s'utilitzaren per a la construcció de la plaça Castellana.

L'activitat portuària no s'ha aturat mai al llarg dels segles; port francès proper a l'Àfrica, Portvendres va tenir el seu apogeu amb la colonització d'Algèria fins al 1962. Avui és un gran port comercial, especialitzat en el tràfic de fruites i llegums.

UNA VIA DE PAS MIL·LENÀRIA A L'EIX NORD-SUD

El vessant mediterrani dels Pirineus representa, des de la prehistòria, un límit entre nord i sud. La serralada de l'Albera desplega els seus contraforts imponents i deixa percebre la silueta dels seus ports. S'imposa no solament com a barrera sinó també com a lloc de pas. El relleu és un factor que determina el traçat dels camins i dels eixos de comunicació i l'Albera és una muntanya fàcilment franquejable pels seus nombrosos punts de baixa alçada.

Durant mil·lennis, va constituir un lloc de pas privilegiat entre la península Ibèrica i la resta d'Europa. Ibers, cartaginesos, romans, visigots i àrabs van utilitzar aquesta via, molt abans que els exèrcits francesos i espanyols. Nombrosos i interessants vestigis testimonien aquests passos successius i els canvis portats a terme a fi d'afavorir-los o garantir-los.

Des del neolític

Dòlmens, menhirs i pedres gravades són els primers testimonis d'una mateixa cultura neolítica que s'establí a banda i banda de l'Albera.

El fenomen megalític és característic de l'Europa occidental entre el IV i II mil·lenni aC. Indica l'assentament definitiu de les noves societats neolítiques formades per grups locals nodrits per influències provinents de la Mediterrània. La sedentarització de les poblacions autòctones es desenvolupa al nord i al sud del massís. Grups petits d'agricultors-ramaders ocupen els fons de les valls i les planes. Situat al centre d'un conjunt megalític de tres dòlmens, el jaciment arqueològic de ca n'Isaac, a Palau-saverdera, confirma aquests primers assentaments, amb el seu conjunt d'hàbitats domèstics dotats de fogó, interiors i exteriors i cisternes. Si aquest hàbitat, avui restaurat i obert als visitants, és l'únic que es pot trobar al vessant mediterrani dels Pirineus, els megalits són nombrosos, més de 140 dòlmens i menhirs i més de 400 pedres gravades. Se n'observen dues concentracions importants al sud de l'Albera, a la zona dels estanys de la Jonquera i la zona del Castellar (Espolla), i la del vessant oest de la serra de Rodes. Al nord del massís de l'Albera no hi trobem més que una dotzena de monuments, que signifiquen, no obstant això, la presència de comunitats agropastorívoles a les valls transversals. La identitat tipològica entre els megalits dels dos vessants

confirma la unitat cultural de les seves poblacions i la permanència dels seus llaços d'unió. No obstant això, el caràcter veritablement excepcional del vessant mediterrani dels Pirineus és que té un paper d'articulador principal en la circulació entre Europa i Àfrica des de l'antiguitat. Els ports "bessons" del Portús i de Panissars representaren el principal punt de pas del massís de l'Albera, tal com ho certifiquen els diversos rastres que s'hi superposen.

De la via Heràclia a les vies romanes i al TGV

És sobre les passes d'Heracli, i sobre l'hipotètic traçat mític de la via Heràclia, que els romans decidiran de construir les seves vies de comunicació. Els autors clàssics, esmenten una via de l'època preromana al nord-est de la península Ibèrica, que seria la via Heràclia i que hauria existit des del segle IV aC.

Durant aquest periple, Heracli va creuar el territori del vessant mediterrani dels Pirineus. Els diferents estudis realitzats per trobar-ne el recorregut prioritzen el pas per un lloc a l'est de l'Albera, més que pels colls del Portús o Panissars.

En la seva voluntat d'establir una xarxa de comunicacions eficaç, els romans construïren al seu pas per l'Albera la seva primera via en el territori



Panissars. Foto J. Puig.

de la Gàl·lia. La via Domitia, amb el nom del seu creador, el procònsol Cn Domitius Ahenobarbus, fundador de Narbona, unia Itàlia amb Hispània creuant la Gàl·lia des dels Alps fins als Pirineus, del port de Mont-Genèvre als del Portús i Panissars. Cap al sud, més enllà dels Pirineus, la mateixa via rebia el nom de via Augusta i formava part del gran programa de reorganització de la via entre Roma i Cadis, començada per l'emperador August.

D'aquesta gran carretera interprovincial, que connecta Roma amb Cadis, en tenim coneixement gràcies als textos literaris i epigràfics, però sobretot als d'arqueologia. Els escrits d'Estrabó, el geògraf grec, són una important font d'informació, però també els Vasos apol·linars de Vicarello, la Taula de Peutinger i l'Ítinerari d'Antonin. Aquests documents donen els noms a les ciutats i estacions travessades per la carretera. Les prospeccions *in situ* intenten confirmar aquestes dades. Efectivament, l'antiga via sobreviu, en trams de carreteres o camins, públics o privats, encara en ús; tot i que en alguns llocs la calçada ha desaparegut del tot, és, de vegades, visible en municipis o en límits de parcel·les cadastrals.

La seva construcció va necessitar certament una obra considerable. La via, una calçada de 5 metres d'amplada, permet l'encreuament de vehicles. Generalment està vorejada de rases i construïda sobre capes el gruix i contingut de les quals varia segons els trams i els sòls sobre els quals s'assenta. El seu recobriment, en la majoria dels casos, era de terra batuda. L'enllosat o l'empedrat es reservava per als trams amb aglomeracions o els passos difícils (guals, pujades en muntanya...). En ambdós casos, els carrils observats són el resultat del desgast vinculat al pas dels vehicles. La via, en els congostos més estrets de la vall de la Roma, es construïa en cornisa, en part tallada a la roca, i per l'altra sostinguda per murs de contenció. Al seu pas pel port de Panissars, confrontava amb els Trofeus de Pompeu.

La major part d'aquesta via es va mantenir en ús més enllà de l'antiguitat. Així doncs, la via Domítia és denominada durant l'edat mitjana *caminum francescum* o camí francès. El camí ral, després la carretera nacional i finalment l'autopista utilitzen el mateix pas, que també utilitzarà la nova línia del tren d'alta velocitat quan estigui finalment acabada.

UNA FRONTERA ADMINISTRATIVA, POLÍTICA I CULTURAL

El territori del vessant mediterrani dels Pirineus representa, des de l'època romana, una zona de delimitació territorial, fet que implicà la construcció d'instal·lacions defensives, tinguessin relació o no amb la protecció del punt de pas.

Un gran edifici materialitza el paper de frontera del vessant mediterrani dels Pirineus i assenyalava la continuïtat d'aquest estatus a través de la història: els Trofeus de Pompeu. Aquests vestigis estan encoberts, en part, pels del priorat medieval de Santa Maria de Panissars (segles XI-XVII). Es troben al coll de Panissars, a 1.250 m del coll del Portús. Des de l'època romana, aquests dos ports veïns assenyalen el límit dels territoris situats a banda i

banda del límit de la divisió de les aigües d'aquest sector oriental dels Pirineus: frontera entre la Gàl·lia i Hispània a l'antiguitat, frontera de comtats, després de regnes durant l'edat mitjana i, en temps moderns, frontera entre estats després del Tractat dels Pirineus (1659). La constància de la línia divisòria és sorprenent: divideix el monument simbòlic col·locat sobre el cim, i dos terços de les ruïnes de l'arc estan situats avui en dia sobre territori francès i un terç en territori espanyol.

La frontera, present i part del paisatge, és a dir, la línia de la cresta dels Pirineus arribant fins al mar, ha romàs sempre estable al llarg de la història. Però la línia no ha tingut sempre la mateixa importància. Si la podem imaginar com una forta divisió entre la Gàl·lia i Hispània a l'antiguitat, els segles de la monarquia visigoda més aviat la debilitaren. Els visigots, expulsats de la Gàl·lia pels francs, conservaren la *Septimania* (del vessant mediterrani al Roine) fins a la conquesta àrab. A les darreries del segle VIII, la línia de cresta no impedeix ni la conquesta àrab ni la Reconquesta, com tampoc no divideix, realment, els comtats confiats pels successors de Carlemany a Guifré el Pilós. Més tard, no obstant això, separa clarament les corones d'Aragó i Mallorca, almenys en temps d'una expedició militar el 1285, l'objectiu de la qual és el pas de l'Albera. Només amb la pressió francesa sobre el Rosselló, la primera i brutal annexió del segle XV, i després la teoria de les fronteres naturals i la conquesta, definitiva aquesta vegada, el 1642, la línia torna a ser frontera en el sentit ple i jurídic del terme. Des del Tractat dels Pirineus el 1659 no ha patit cap modificació però ha estat una zona de bloqueig o d'obertura en funció dels esdeveniments polítics.

Els monestirs, punt de referència del paisatge

Zona fronterera administrativa i política, el vessant mediterrani dels Pirineus forma, igualment, a l'edat mitjana, un glacis, la Marca Hispànica, confrontada a l'Espanya musulmana. Instrumentats per la política carolíngia immediatament després de la Reconquesta, comunitats benedictines s'establiren a una banda i altra del massís, on construïren abadies. Amb aquestes construccions, Occident, dominat per l'autoritat de Carlemany, desitjava establir un front religiós, cultural i polític a les franges del seu regne per poder fer front als musulmans, instal·lats a la península Ibèrica.

Aquesta voluntat política és l'origen dels monestirs, que podem trobar encara avui arreu del territori i, de manera particular, a les vies de circulació. Els documents citen, de manera explícita, el paper dels cristians refugiats a Espanya (*hispani*) com a fundadors dels més importants de tots, a les darreries del segle VIII. En aquesta època, si bé la línia fronterera a la cresta juga poc el seu paper, el territori és percebut, certament, com una marca, una porta, un lloc on es pot estar fora de l'entorn d'Al-Andalus sense haver d'estar vigilants.

Les abadies de Sant Andreu Sureda i de Sant Genís de Fontanes, distants entre elles uns 4 km, estan situades en una ruta que segueix la línia del peu de

mntanya nord de l'Albera. Del monestir primitiu de Sant Andreu Sureda, fundat el 823, no en queda cap vestigi. Li podria haver passat el mateix que al de Sant Genís de Fontanes, víctima de les incursions dels normands entre el 858 i el 868. Part dels murs de l'edifici actual, en *opus spicatum*, pertanyen a l'església preromànica que el va succeir. La seva semblança amb la de Sant Genís de Fontanes la inscriu dins del mateix període (segle X).

El monestir de Sant Quirze de Colera està situat en el vessant meridional de l'Albera, a l'alta vall de la riera Reguerada, a la vora del coll de Banyuls, lloc de pas d'una via que uneix el Rosselló amb l'Empordà.

De l'edifici antic (final del segle IX, inici del X), només en queden alguns vestigis.

Sant Pere de Rodes, situat al flanc est de la serra de Rodes, és un altre exemple remarcable de monestir benedictí. La posició dominant de l'edifici permet apreciar el paisatge de la vall fins al mar, però també la xarxa de camins que recorren el territori.

L'edifici original és anterior al segle XI. Sota l'empara dels monestirs, es construeix una xarxa de capelles per ajudar a ressaltar el valor de les terres conquerides. La majoria s'erigeixen al llarg de les vies de comunicació. Al segle IX moltes es dediquen a sant Martí, el patró dels cavallers: Sant Martí de la Vall, Sant Martí de Baussitges, sobre la via



Sant Pere de Rodes. Foto Puig.

transversal del coll de la Maçana; Sant Martí del Forn del Vidre i Sant Martí de Fenollar, d'una part a l'altra de la gran via històrica dels colls del Portús i de Panissars.

2.500 ANYS DE FORTIFICACIONS

Territori de pas i frontera, el vessant mediterrani dels Pirineus recull 2.500 anys de fortificacions, des de les muralles de la ciutat grega d'Empúries fins als búnquers de la Segona Guerra Mundial.

Les fortificacions són el resultat de la consideració d'aquesta serralada com a lloc de pas nord-sud i alhora com a límit divisori est-oest. Aquestes consideracions antinòmiques perduraran a través dels segles. De tot això en resulta una densitat excepcional de construccions la tipologia de les quals evoluciona en funció dels progressos en l'art de la guerra i que tenen per missió controlar les vies terrestres i marítimes.

Des de l'antiguitat

La necessitat de defensar l'accés i de controlar la línia de pas de la cresta va exigir la ràpida habilitació d'edificis fortificats i la posada a punt d'un sistema de vigilància. Des de l'antiguitat, el poder imperial romà decideix fortificar la frontera. Trien el congost més estret de la vall del Rom per construir-hi un conjunt defensiu: els *Clausurae*. Els visigots completaran aquest dispositiu construint els *castra* (roques fortificades) de Cotlliure i Ultera.

El lloc de la Clusa està constituït per tres estructures: el castell dels Moros, la Clusa Alta i el *Portorium*. Les ruïnes imponents dels dos forts romans (castell dels Moros i la Clusa Alta) s'alcen a 3,5 km al nord dels ports fronterers del Portús i Panissars, a una banda i altra de les gorges del Rom. El seu nom deriva dels genèrics *Clausurae*, *claustra* i *clusulae*, que signifiquen fortaleses de frontera. Dominaven la via Domítia, a mig camí entre les estacions de *ad Centuriones / ad Centenarium* (Sant Martí de Fenollar) i de *ad Summum Pyrenaeum* (vessant sud del coll de Panissars).

A la riba esquerra, el castell dels Moros domina, a un centenar de metres, el traçat de la via Domítia, paral·lel al curs del Rom. Des d'aquest lloc es domina el pas de la via Domítia, a una vintena de metres avall, i tenim una vista clara dels dos extrems del pas.

El *Portorium* de la Clusa feia la funció de peatge on els gals pagaven l'impost del quarantè. Els seus vestigis el fan un monument únic en el món, una espècie d'edifici-porta establert en plena via per controlar-ne el pas. Està compost per dos murs construïts sobre una longitud d'uns 10 metres, paral·lels a la via. Podem veure, en aquesta última, un encaix de 0,30 m de diàmetre corresponent a la cavitat d'un dels finestrals de la porta, la qual tancava, al nord, el pas de l'estructura. La banda de circulació de la via conté



Les cluses. Foto Puig.

les restes del desgast del batent occidental, així com del començament del batent oriental. El *Portorium*, lloc estratègic de pas i símbol de frontera entre les províncies de la Narbonense i la Tarraconense, estava dominat i protegit per dues fortificacions imponents. La més antiga, sens dubte del segle II, de forma allargada, porta al cim per la banda dreta, al costat de l'actual població de la Clusa Alta, a la vora de l'església romànica de Sant Nazari. La més recent sembla ser del segle IV, és molt més ampla i ocupa tot el massís, per la banda esquerra, on està situada la via i on s'erigeix el *Portorium*. Els vestigis imponents d'aquests dos recintes estan extraordinàriament ben conservats.

L'edat mitjana

A través dels segles, diferents sistemes de vigilància, com les torres de guaita, però també les diverses instal·lacions fortificades, testimonien el paper estratègic de la regió.

Naturalment, les elevacions són, juntament amb els punts de pas, els emplaçaments privilegiats per a instal·lar-hi edificis defensius. Així doncs, les

roques fortificades són usades des de l'època visigòtica i durant l'alta edat mitjana (des del segle VII al X). El territori del vessant mediterrani dels Pirineus en té un gran nombre. Les roques estan presents en el conjunt del territori i formen una xarxa tancada que controla l'accés de totes les valls transversals. Les més característiques són les de Querroig (Cervera-Portbou), Ultrera (Argelers), Sant Cristau (Montesquiú), l'Esquerda de la Bastida i Rocabertí (la Jonquera), Castellar (Espolla), Montperdut i Roca Miralles (Llançà), Sant Salvador de Verdera (el Port de la Selva), Bufalaranya (Roses). La fortalesa del puig Rom, construïda durant el període visigot sobre un puig que domina la badia de Roses, és la més ben conservada.

Els castells medievals hi estan ben representats, en particular el de Requesens (la Jonquera), que ocupa el cim d'un puig de la vall alta de l'Anyet, i el de Quermançó (Vilajuïga), que controla una important via de pas que uneix el port de Llançà amb la plana de l'Empordà, per la vall de la Valleta.

Pels volts de l'any 1000, els pobles es formen al voltant dels castells edificats a peu de muntanya; alguns presenten una organització circular de *cellera castrale*, encara identificable avui en dia a la Roca d'Albera i Montesquiú.

Les torres de senyals que es reparteixen per les crestes de l'Albera, i els seus voltants, són semàfors que indiquen tots els moviments de tropes a les fronteres del Regne de Mallorca. Destaquen clarament entre el cel i la muntanya i formen una xarxa espectacular inscrita en el paisatge. Les torres de Madeloc, de la Massana i de Sant Cristòfol eren visibles des de Perpinyà. Altres, secundàries,



Sant Salvador de Verdera. Foto J. Puig.

servien de relleu i estan situades al capdamunt dels puigs o integrades en un castell. De forma cilíndrica, amb murs d'un gruix d'1,50 a 2 metres, d'una alçada de 20 a 30 metres, es componen de dues o tres sales amb voltes superposades, rematades per una terrassa. La torre de Madeloc, a 656 metres d'alçada, domina Portvendres i la de la Maçana, a 793 metres, domina Argelers.

El Renaixement

En el segle XVI, el port de Roses, als peus de la serra de Rodes, fou objecte de tota l'atenció de l'emperador Carles V. Aquest rei decidí, el 1543, reforçar-ne les antigues muralles medievals per protegir els habitants de les repetides incursions dels pirates turcs i barbarescos que omplien la Mediterrània.

La plaça forta de Roses, coneguda amb el nom de Ciutadella, es desenvolupa a la zona septentrional de la plana al·luvial que voreja el golf. Fou construïda a l'emplaçament de la ciutat antiga, successivament grega, romana i medieval, de la qual conservem nombrosos vestigis. No és fins a les darreries del segle XVIII que, a causa de l'expansió urbana, la ciutat es desplaça a l'exterior dels murs per ocupar el seu emplaçament actual.

Si els treballs començaren el 1544, seguint un plànol rectangular de Pizano, l'edifici tal com ens ha arribat deu la part essencial de la seva estructura a Jean-Baptiste Calvi, que li va atorgar, el 1552, la seva forma de muralla fortificada de tipus pentagonal, incloent-hi cinc defenses unides per cortines.

L'Era Vauban

Al segle XVII, el Tractat dels Pirineus fixà la frontera entre França i Espanya a la cresta de l'Albera. Els avenços de l'artilleria conduïren França a reconsiderar la defensa d'aquesta zona. Vauban fou el genial dissenyador de les places fortes de Cotlliure i Bellaguarda.

El fort de Bellaguarda (el Portús) està situat sobre un turó, entre els ports del Portús i Panissars, al mateix emplaçament que el castell medieval sobre el qual s'establí. La construcció sembla que s'inicià entre 1287-1288 sota els auspicis del rei de Mallorca, Jaume I, aleshores en guerra contra el rei d'Aragó. Dominant les planes del Rosselló i l'Empordà, controlava la principal via històrica. L'edifici actual és el resultat de les successives transformacions realitzades pels francesos i els espanyols des de 1668. Vauban és el responsable del conjunt de condicionaments visibles avui en dia. Després de la seva segona estada a Bellaguarda, el 1679, proposarà erigir la segona muralla fortificada, corresponent al segon sistema Vauban.

La gran via de pas no coneixerà altres projectes de fortificació fins a la construcció, en el segle XIX, de dues torres carlines: les torres de Quermanxel i del Serrat de la Plaça, a la Jonquera. D'estructura massissa, se situen a banda i banda de la carretera i han estat objecte d'una restauració recent.

A l'est, al litoral, les nombroses fortificacions de Cotlliure, esglaonades des de l'edat mitjana al segle XX, ressalten la importància estratègica de la

ciutat portuària i del seu annex, la badia de Portvendres. Des del *castrum* inicial ocupat pel rei visigot Wamba el 673 fins al desenvolupament del port al segle XII, la ciutat actual de Cotlliure és el resultat d'una llarga història.

Com per al fort de Bellaguarda, el sistema defensiu de la ciutat fou reorganitzat per Vauban al segle XVII.

De les actuacions de Vauban a Portvendres queda la fortificació de Biarra i el fort de Fanal, que controlen l'entrada al port. El fort Biarra no conserva ni una traça original; la fortalesa massissa que corona avui en dia el turó es considera dins de la reforma de les fortificacions costeres realitzades en el decurs del segle XIX. Aquesta reestructuració, que tenia per finalitat adaptar la defensa a canons cada vegada més potents, ha portat a la construcció d'altres edificis semisoterrats: les bateries Taillefert, Cinq Cent, Dugommier i la Gallina, que ocupen els pendents acinglats entre Cotlliure i Banyuls, vora la torre de senyals de Madeloc.

Els conflictes del segle XX

Els búnquers són el resultat del procés de soterrament del sistema defensiu. Construïts pels alemanys entre 1942 i 1944, estan disseminats al llarg de la costa entre Cotlliure i Cervera. El conjunt més important ocupa la plataforma del penya-segat a l'extrem del cap Biarra; està format per diverses estructures de tir i d'aquartermament, connectades entre elles per passadissos



Búnquer, punta Falconera, cortesia de l'Ajuntament de Roses.

subterranis. El mateix tipus d'edificació el trobem al peu sud de l'Albera, al llarg d'un eix que va des de Darnius fins al cap de Creus. Aquests búnquers, construïts per Franco, eren part d'una línia defensiva molt més extensa que abastava el peu de muntanya sud dels Pirineus.

El territori del vessant mediterrani dels Pirineus fou també un lloc de pas per als exiliats de les guerres del segle XX. Va ser a Portvendres on desembarcaren a milers, el 1962, els repatriats francesos d'Algèria, els *pièds noirs*. Abans, la serralada de l'Albera havia estat creuada per altres refugiats, ja fossin republicans fugint de l'Espanya franquista, el 1939, al final de la guerra civil, com els que fugien clandestinament de França durant la Segona Guerra Mundial. Aquests esdeveniments encara es mantenen vius en la memòria dels habitants del vessant mediterrani dels Pirineus i es materialitzen en la presència de les tombes de Walter Benjamin, el filòsof jueu alemany mort i inhumat a Portbou, i d'Antonio Machado, el poeta espanyol que morí a Cotlliure.

CONCLUSIONS

El territori del vessant mediterrani dels Pirineus, testimoni de milions d'anys d'història de la terra i diversos mil·lennis de cultura a la riba de la Mediterrània, és un paisatge cultural viu i evolutiu, avui en dia amenaçat. A cavall entre França i Espanya, aquest espai s'articula entre el mar i la muntanya; es troba en la confluència de cultures, entre Orient i Occident i entre Nord i Sud, l'herència i els vestigis de les quals encara conserva. El paisatge cultural és, així, l'obra combinada de l'home i la naturalesa, i expressa l'íntima relació entre els pobles i el seu medi natural.

Únic punt de contacte entre els Pirineus i la Mediterrània, aquest territori presenta una amplada notable (més de 3.000 metres) entre els cims muntanyosos i els fons marins. És una zona privilegiada de pas per als homes i els animals, que desenvolupà caràcters d'insularitat a causa del seu aïllament de la resta de la serralada pirinenca a causa de la depressió del port del Portús.

El vessant mediterrani dels Pirineus és un exemple excepcional a la Mediterrània a causa de la seva orografia singular, nascuda del retrobament del mar i la muntanya. Aquesta situació permeté la instal·lació i l'evolució de diverses cultures al llarg del temps i és la causa d'una estreta interacció entre l'home i el seu medi natural. Des de temps reculats, els canvis en els pobles del vessant mediterrani dels Pirineus han tingut un impacte en les diverses comunitats i en el paisatge, la qual cosa ha contribuït a la seva evolució i al reforç d'una identitat comuna i compartida més enllà de la barrera natural formada pels Pirineus.

En aquest marc natural notable, l'ocupació per part de l'home al llarg dels segles es manifesta en un paisatge cultural la integritat del qual garanteix la plena expressió de la seva riquesa excepcional. Representatiu de les singularitats de la vida a la riba de la Mediterrània, aquest territori, des de la prehistòria, ha jugat el paper de zona de pas, límit i frontera entre territoris i pobles.

La via marítima, des del neolític, és el lloc principal d'entrada de les influències vingudes d'Orient. Aquestes últimes es manifesten amb els vestigis de les implantacions humanes (megàlits, colònies gregues més occidentals de la Mediterrània a Empúries i Roses) i marcaren clarament les tradicions agrícoles. Les construccions en pedra seca adaptades als cultius característics de la Mediterrània (vinya, olivera, alzina surera) permeten observar l'esforç d'adaptació de l'home al seu medi natural. En una costa rocosa amb pendents abruptes, els vinyars en terrasses revelen una arquitectura excepcional. La creació de sistemes de reg enginyosos i la pràctica de la pesca tradicional donen forma al patrimoni cultural del vessant mediterrani dels Pirineus, articulats entre la història i l'esdevenir d'una cultura viva. Forma un espai representatiu de la "catalanitat" i de les seves variants tal com s'expressen al nord i al sud del massís de l'Albera.

El pas dels Pirineus, allà on la muntanya conflueix amb el mar, és una porta de comunicació immemorial entre Europa i Àfrica. Aquesta via nord-sud constitueix una de les principals artèries terrestres d'Europa des de l'antiguitat, palpable per la coexistència i superposició d'infraestructures de diferents èpoques (de la *Via Domitia/Augusta*, el *Portorium* i els Trofeus de Pompeu, fins a la línia del tren d'alta velocitat). A més, sobre la costa, el ferrocarril "històric" representa el distanciament entre dos països, una característica notable, origen d'una convulsió paisatgista i econòmica.

Des de l'antiguitat la seva situació geoestratègica va convertir aquest territori en límit territorial. La voluntat dels homes de controlar-ne l'accés el va transformar en el límit divisionari entre províncies romanes, entre l'Islam i la Cristiandat i, després, entre comtats medievals, abans de passar a ser, el 1659, frontera entre els dos estats. Vestigis de tots els temps ho testimonien (monestirs romànics, fortificacions des de l'antiguitat al segle XX).

Terra d'acollida, des de sempre, per a exiliats, en particular durant les guerres del segle XX (Antonio Machado, Walter Benjamin), el territori es convertí, al mateix temps, en un gresol excepcional per a l'art modern. Aquí s'hi instal·laren artistes universalment reconeguts, que tingueren influència decisiva sobre la creació artística mundial; aquí va néixer el cubisme, el fauvisme i hi arrelà el surrealisme.